

Vaataks õige, mis on keele taga

Kümmekond aastat tagasi oli meie ajalehtedest lugeda, et Roomas on vahi alla võetud Sri Lankast pärit tamilid, kes olid seotud uimastikartelli tegevusega Itaalias. Edasi läks sõnum nii: „Kuigi Itaalia politsei on võitluses maffiaga paljugi näinud, vapustas teda seekord tõik, et paljudel vahistatud uimastimüüjatel oli keel suust lõigatud, nii et õnnetud ei saanud parimagi tahtmise korral midagi üles tunnistada. Pealegi olid vahistatud tamilid kirjaoskamatud.”

Ajaloost teame, et niisugust julma karistusviisi – keele äralõikamist, väljarebimist, naaskliga läbitorkamist, keelt pidi häbiposti külge naelutamist – määras keskaegne Euroopa kohus vaelevandujaile ja jumalateotajaile. Kuulsate vendade Grimmide alustatud saksa keele hiidsõnaraamatu (tesaurus) sõnaartiklis *Zunge* ‘keel kui kõneorgan, aga ka kõne’ leidub järgmine teade: 22. juunil 1621 on Prahas keegi raeteener Niclaus valeinfo levitamise eest karistuseks keelt pidi häbiposti külge naelutatud ja nõndaviisi seal tund aega peetud.

Küllap on inimesed igiaegadest peale taibanud, et keeleks nimetatud elundi olemasolu suus on kõne tekitamisel vältimatu. See arusaam tuleb selgesti esile sõna *keel* tähenduses ja ka rääkimist või vaikimist märkivais väljendeis, kus *keel*-sõna on kasutatud palju sagedamini kui muude kõne tekitamisel osalevate elundite nimetusi, nagu *suu*, *huuled*, *mokad*, *lõuad*, *hambad*. Me ütleme, et keel on lahti, räägime või kõneleme selget keelt, keel pääseb valla, midagi kerkib või kipub keelele, keelt pekstakse või lõksutatakse, (keegi) kõneleb keele otsast, murab või väänab keelt, ja teiselt poolt: keel (nagu) võeti suust ära, keel pandi kinni, keel ei paindu ütleva (ränka tõde või võõra keele keerulisi sõnu), keel võib minna sõlme või juba ongi sõlmes, teinekord on targem keelt hammaste taga hoida või pidada; saab öelda veelgi resoluutsemalt: keel kappi ja uks lukku.

Kuidas on *keel* meie sugulaskeeltes?

Sõna *keel* on levinud kõigis soome-ugri ja samojeedi keeltes, veelgi enam, see sõnatüvi on esindatud paljudes altai suurkeelkonna, s.o turgi, tunguusi-mandžu ja mongoli keeltes kujul *kel-*, *kil-* või *til-*. Sõna päritolust rääkides ei saa kuidagi mööda vaadata ka ürgsest indoeuroopa sõnatüvest **kel(θ)* (*märgib oletatavat algkuju).

Meie lähimates sugulaskeeltes kõlab sõna *keel* üpris ühtemoodi ja üris koduselt. Vaid põhjaeesti keelekujule lähedases vadja keeles on *k*-st saanud *č* ning eesti keele vaatepunktist kaugeimas lähisugulaskeeles, vepsa keeles, on algne pikk *ee* muutunud lühikeseks.

Kaugematest sugulaskeeltest märgib mari keeltes keelt ja kõnet hoopis *jylme* (vrd *jylmeštaš* 'lobisema'). Sama tüvi esineb ka ungari, mansi ja handi keeles, kus 'keel' on vastavalt *nyelv*, *n'il'öm*, *n'äälöm*.

Soome-ugri keeltes

võru <i>kiil</i>	ersamordva <i>k'el'</i>
liivi <i>keel'</i>	mokšamordva <i>k'äl'</i> 'keel'
vadja <i>čeeli</i>	niidumari <i>kil'</i>
isuri <i>keeli</i>	mäemari <i>kōl</i> 'pilli keel; ämbri sang'
soome <i>kieli</i>	komi <i>kōl-</i> või <i>kōv</i>
karjala <i>kieli</i>	udmurdi <i>kōl</i> 'keel, kõne, sõna'
lüüdi <i>kiel'(i)</i>	mansi <i>kelä</i> 'teade'
vepsa <i>kel'</i> või <i>k'el'</i>	handi <i>kel</i> , <i>kool</i> , <i>kōl</i> jt 'sõna, tead
lapi <i>giellâ</i>	

Nagu öeldud, on *keel*-tüvi tuntud ka samojeedi keeltes (soome-ugri ja samojeedi keeled moodustavad uurali keelkonna) ning altai keeltes.

Samojeedi keeltes

metsaneenetsi *sie*
 tundraneenetsi *s'oo* 'kõri, hää'
 eenetsi *sioddo*, *sioro*
 nganassaani *sieja*
 sõlkupi *šee*, *šii*, *sie*, *saa*
 kamassi *ši-kä*
 motori *kašte*
 taigi *käštä*

Altai keeltes

tatari *kel'a-* 'paluma'
 tšuvaši *kala-* 'rääkima'
 hakassi *kile*
 kirjamongoli *kele(n)*
 mongoli *hél(en)* 'keel', *hélè-* 'rääkima'
 evengi *kéélèè* 'paluma'
 orotši *kéélègi* 'kutsuma'
 mandžu *hélne* '(kedagi) kutsuma
 minema'

Mida keel on võinud algselt tähendada?

Kerge sellele küsimusele vastata pole. Kuid üritagem! Selleks peame uurima ühelt poolt *keel*-sõna sisupoolt ja tuletusseoseid eesti keeles, lähemates ja kaugemates sugulaskeeltes, ning teiselt poolt keelt ja kõnet tähistavat sõnavara muudes keeltes ja keelkondades, millega soome-ugri ja samojeedi keeled sugulased ei ole.

Jõe keeled ja keelekipikad

Uurides lähemalt sõna *keel* tähendusmaastikku eesti ühis- ja murdekeeles, näeme, et see on mitmepalgelisem, kui esimesel pilgul ehk arvata oskamegi. Nii ühis- kui ka murdekeeles tähistab *keel* inimese ja looma suus olevat elundit, anatoomilist keelt, ning keelt kui suhtlusvahendit.

keel-sõnal on täita olulisi ülesandeid tehnika oskussõnana ja maastikusõnana, kusjuures *keel* märgib neil juhtudel esemeid või nende osi ning loodusobjekte, mis kujuldasa meenutavad anatoomilist keelt (pikka, kitsast, õhukest, eenduvat, ettepoole ulatuvat). *Keel* on võtmel, tabal, lukul, pandlal, piitsal, rihmal, *keel* võib olla kellal, paadil, koguni kirvel (nii on kirjas Andrus Saareste „Eesti keele mõistelises sõnaraamatus”). Tuntakse *maa-*, *jää-*, *liustikukeelt*, Wiedemanni eesti-saksa sõnaraamatust leiame *jõe keeled*, mis on tähistanud suurvee alla jäänud jõe kaldaäärseid.

Eesti keeles on rohkesti taimenimetusi, kus esi- või järelosiseks on *keel*: *keelekatki* ja *keeleleikaja* ‘tarn’, *keelekipikad* ‘mõru kirburohi, kahar kirburohi’, *karukeel*, *käokeel*, *maokeel*, *penikeel*, *ussikeel* ja koguni *ämmakeel*. Täiesti ilmselt on siin tegemist sõna *keel* tähenduse metafoorse (ehk sarnasuse alusel) laienemisega.

Keeleskid ja keelekurnad

Metonüümselt (ehk suhte alusel) on sõna *keel* tähendus paisunud juhtudel, kus *keel* märgib inimest kui väärtuslikku infoallikat vaenlasele sõjaolukorras (*luurajad hankisid keele*) või kui laimajat (*kurjad keeled, kadedad keeled, keeleskid* ‘laimaja’, *keelikud* ‘laimaja’, *keelepeksjad, keelekandjad, keelekoerad* ‘laimaja’, *keelekurnad* ‘laimaja; lobiseja’ jne). Muide, ladina *lingua* tähistab keele kõrval kogu rahvast ja arvatavasti ladina keele eeskujul on kirikuslaavi *jazyk* ‘keel’ hakanud samuti tähistama rahvast, vanavene keeles aga ‘tõlki, vahelträäkijat; piilurit, spiooni’.

Linnukeeled

Kuid *keel*-sõna tähendusmaastikus on veel üks liin, mida minu meelest ülalesitatud skeemidega seletada ei saa. Kui *pillikeeli* (*kandlekeeli*, *viulikeeli*) võiks erksat kujutusvõimet appi võttes mõelda metafooriks, siis *linnukeel*, *põldpüü* ehk *nurmkana keeled* sellesse skeemi hästi ei mahu. *Linnukeel* või lihtsalt *keel* ning *põldpüü* ehk *nurmkana keeled* on ling, aas, silmus, millega jahimehed vanal ajal on püüdnud linde ja jäne-seid. Vepsa külades olen näinud, et vanamehed kasutavad seesuguseid püünispaelu seal veel praegugi. Sellised püünispaelad tehti vastupidavuse huvides sooltest või soontest ehk kõõlustest.

Keel ja kõõlus

Keel ja *kõõlus* on etümoloogiliselt seotud ja nimelt nii, et *keel* on andnud tüvekahenduseks nimetatud häälikuarengu kaudu uue tüvevariandi *kõõl* : *kõõlu* 'soon, künnap(as)' (sõna levib hajusalt Võrumaal). A. Saareste „Eesti keele mõistelise sõnaraamatu” järgi on *kõõlus* märkinud 'soone, künnapa' kõrval spetsiifilisemalt 'sikusoolest sidet, millega rehepeksukoodi nui kinnitati varre külge' ja 'pastelde aas- ehk põigus- ehk kõrvuspaela'.

Wiedemanni sõnaraamatus esineb sõna *kõõlus* kõrval ka *keelus*, mille tähenduseks on seal märgitud 'soolkeel, s.o soolest tehtud keel muusikariistal, õngenöör'; *keelus*-sõna on kirja pandud Põhja-Harjumaa murdekeelest. Eesti sõnadega *kõõlus* ja *keelus* analoogiline tuletis on soome *kielus* 'põdraling'. Samasugust tähenduse kõrvalliini võib täheldada altai keeltes, nt jakuudi *kõl* 'hobuse sabajõhv', mongoli *kilgaasu(n)* 'hobuse laka- või sabajõhv'.

Kuidas oli lugu indoeuroopa algkeeles?

Indoeuroopa algkeele aega läheb tagasi kõneorganit ja keelt ning kõnet tähistav ürgne tüvisõna (arhetüüp) **dn/ǵhū-*, mille algse tähendussisu kohta on erinevaid arvamusi. Ühe seletuskatse kohaselt on sõna ürgtähendus olnud 'lihas'. Selle oletuse kritiseerijad leiavad, et seletus tugineb moodsale arusaamale anatoomilisest keelest kui lihasest. Teise oletuse järgi on **dn/ǵhū-* ürgne liitsõna, mille tähendus oli umbkaudu 'see, mis on suus all, see, mis on suulae all'. Kolmanda oletuse kohaselt on **dn/ǵhū-* seotud indoeuroopa tüvega < **ǵheug-* 'jookohvrit valama või tooma'. Samasugune etümoloogiline seos on täiesti selgelt esindatud

vanaindia keeletraditsioonis, kus sõnatüvi *juhū-* märgib ühelt poolt 'keelt' ja teiselt poolt 'lusikat, millega valati ohvrijooki'.

Keel on olnud sakraalne, püha mõiste ja seetõttu on sellele indoeuroopa keelerühmas keeliti võidud anda uusi, tabust tingitud nimetusi (nt leedu *kalbà*, läti *valoda*) või on vanad ürgsed keelenimetused uues kultuurikontekstis häälikuliselt teisenenud, nagu nt vanaladina *dingua* ja ladina *lingua*, preisi *insuwis* ja leedu *liežūvis* '(anatomiline) keel'. Siin toodud *l*-algulised keelenimetused, olles küll algselt seotud indoeuroopa ürgtüvega **dn/ǵhū-*, on alles hilisemas arengujärgus saanud algushääliku *l* lakkumist, noolimist märkivast verbist (vrd ladina *lingere* : *lingō* ja leedu *liežti*). Nii on muide juhtunud kohati ka vene murdekeeles, kus *jazyk* asemel öeldakse *ljazyk* või *lizálo* (vrd vene *lizátʹ* 'noolima, lakkuma').

Germaani **tungōn*, mida jätkavad näiteks inglise *tongue*, saksa *die Zunge*, on seega indoeuroopa ürgtüvele **dn/ǵhū-* märksa lähemal kui samast kannust võrsunud romaani, balti ja slaavi keelenimetused.

Kuidas on keel meie lõunanaabritel?

Leedu keelt ja kõnet tähistav sõna on *kalbà*, mis läheb tagasi indoeuroopa ürgtüvele **kel(ð)*. Selle jätkajaid leidub peale leedu keele veel paljudes teistes indoeuroopa keeltes, nt läti *kaļot* 'lobisema', kreeka *kèlabos* 'lärm', ladina *calare* 'välja hõikama' ja *clāmāre* 'hüüdma'. Samast verbitüvest on võrsunud muu hulgas ladina *clārus* 'valjusti kõlav, kaugele kostev' ning *classis* 'üleskutse' → 'armee' → 'osakond' → 'klass'.

Läti keeles tähistab keelt ja kõnet *valoda* ja anatomilist keelt *mēle*, kuid viimanegi võib esineda keele ja kõne tähenduses. Läti *valoda* on täiesti selgelt deskriptiivse algupäraga sõna, millega päritoluliselt liituvad ka sellise toredasti kõrvupistva häälega linnu kui peoleo nimetused *valodze* (haruldane ja murdeline kuju) ja *vālodze* (ühis- ja kirjakeelne) ning vene peoleonimetus *ivolga*.

Läti sõnal *mēle* ei ole ühest etümoloogilist seletust. Ühe arvamuse kohaselt oleks *mēle* deskriptiivset algupära, vrd vene sõna *melja* 'lobiseja', kuid miks mitte ka eesti *mōla*, *mōlisema*, *mulisema* ning eestsoome *melu*. Teise arvamuse kohaselt on *mēle* tuletatud jahvatamist märkivast verbitüvest *mal-*. Rääkimisverbist on kujunenud näiteks ka saksa *Sprache* ja inglise *speech* (inglise sõnas on tüvest kadunud *r*) 'keel, kõne'. Nii *Sprache* kui ka *speech* lähevad tagasi indoeuroopa ürgtüvele **(s)pher(e)s-* 'hüüdma, vastu kajama, kaikuma'. Meie *keel* on ürgne sõna, mille juured ulatuvad väga palju sügavamale kui soome-ugri või isegi uurali ühisaeg (s.o vastavalt kuni 6000 ja kuni 8000 aastat tagasi).

Keel on põhjapoolkera parasvöötme keeltes nii ulatuslikult levinud, et ta on võetud nn nostraatiliste sõnatüvede loendisse. Nostraatiline ehk boreaalne ürgkeelkond arvatakse olevat kujunenud üle 10 000 aasta tagasi Vahemere idarannikul, kust hiljem kasvasid välja indoeuroopa, kartveli, semi-hami, draviidi, uurali ja altai keelkond, vahest ka muinassiberi keeled ja korea ning jaapani keel.

Lembit Vaba
Tampere ülikooli eesti keele lektor